

Амба. Том 1. Втеча

Автор:

Влад Землянін

Амба. Том 1. Втеча

Влад Землянин

«Амба» Влада Землянина – це роман, який понад чверть віку чекав свого читача і часу, не втративши при цьому актуальності та кровного зв'язку з минулим і майбутнім. Часу дивного, з подіями жахливими. Часу, який мало хто правильно розумів. І найголовніше – часу, який не став уроком для більшості з нас... На розсуд читача пропонується перший том роману під назвою «Втеча». Влад Землянин (Володимир Карпенко) – автор 14 книг, лауреат літературної премії імені Володимира Короленка НСПУ та премії імені Володимира Малика.

Влад Землянин

Амба

Том перший. Втеча

Це не роман про табори, а про людей загалом.

Іван Дзюба

Слово про автора

Твердіше За Алмаз

Геологи не сумніваються: у живій та неживій природі найміцніший – алмаз. Його твердість за спеціальною таблицею – 10 одиниць.

Книгу «Твердість одинадцять» я вперше прочитав у рукопису. І було це тридцять із гаком років тому[1 - Тридцять із гаком – на 1997 рік (ред.)]. Саме тоді мене, в ту пору дев'ятнадцятирічного, доля звела з Володимиром Карпенком.

Учорашнього геолога волею безглузлого випадку життя викинуло на узбіччя. Та й саме життя його після укусу енцефалітного кліща деякий час тліло вуглинкою, вкритою попелом. У 26 – інвалід праці другої групи. Під питанням опинився сенс самого буття: задля чого жити, якщо немає можливості займатися справою, якій присвятив юнацькі мрії.

Та про все це я довідався пізніше. Як і про те, що книга-рукопис – лише фрагмент великого роману. Жалісливе співчуття не властиве naturі колишнього геолога. Він не розповідав докладно про раптовий тектонічний розлом, який розбив його долю на дві частини. До моменту нашого знайомства в Полтавському літоб'єднанні він остаточно визначив, якою стежкою продовжувати шлях, якою має бути подальша його доля. Ризикну сказати – головною.

З'ясувалося, з далекого «відлигового» 1965 року він уже писав свою «Амбу». І чверть століття тому (1971 року) я став одним із перших і небагатьох читачів цієї незвичайної для того часу книги. Як і «Твердість одинадцять», вона приголомшила мене. Тому що письменник наважився через долі табірників-зеків показати жорстокість Системи (1965–1971 роки), яка «чавунною силою» МАХОВИКА перемелювала «людський матеріал» нашої новітньої історії. Сам же автор здавався мені неймовірно відчайдушним ди-сидентом, хоча він, цілком зрозуміло чому, не визнавав цього тоді, але не погоджується з цим і тепер, стверджуючи, що завжди писав правду життя.

Згадані книги і сьогодні читаються на одному подиху. У тому, що їх, можливо, хтось сприйматиме менш гостро і болісно, ніж у ті роки, коли ще не передавався голосами з-за «бугра» «Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженіцина і не побачила

світу табірна проза Варлама Шаламова, невинні автор та його твір.

Але, як мовиться, немає пророка в своїй вітчизні... Та й на що міг розраховувати невідомий письменник-початківець із провінційної Полтави, беручись за ТАКЕ?! Напевно, самому ж Володимирові Карпенку потрібно було не тільки розповісти про те, з чим довелося зіткнутися на тайгових стежках, у глухомані, але й довести насамперед самому собі: так, він може! А те, що відмовляли у друзі – так він же творить не заради миттєвого визнання, коли «балом» править МАХОВИК. Автор «Амби» писав та навчався в Москві на відділенні прози Літературного інституту імені Горького при Спілці письменників колишнього СРСР.

І його дипломна робота після копіткої праці «ножиць» стала фрагментом «Амби» (книга «Втеча»), яка на той час отримала чимало схвальних відгуків і... поради заховати рукопис подалі від гріха.

І потекла річка часу...

...Книги Володимира Карпенка прийшли до читача зовсім недавно – з 1990 року. Через п'ять років – він уже член Спілки письменників України.

Можливість видрукувати свою головну працю в повному обсязі, здається, з'являється лише зараз. Подякуємо ж і ми тим, хто в наш смутно-акулячий час (за визначенням автора роману) дав життя книзі, гідно оцінивши її долю. І самого письменника...

Шановний читачу! Ви читаєте перший том твору, який понад чверть віку чекав свого читача і часу, не втративши при цьому актуальності та кровного зв'язку з минулим і з майбутнім. Часу дивного, з подіями жахливими. Часу, який мало хто правильно розумів. І найголовніше – часу, який не став уроком для більшості з нас...

Хай будуть почуті ті, кого відвідало ОСЯЯННЯ!

Володимир ДЕНИСЕНКО

Травень, 1996 рік

Замість передмови

Любій Батьківщині, протягом тисячоліть зболеній і знекровленій, присвячую.

Сподіваюся на те, що врешті-решт земляни схаменуться, і наша Голуба Планета буде прекрасною не лише з ілюмінатора космічного корабля.

Небо високе, чисте, дзвінке, таке, яким буває на межі літа й осені, коли тепло ще проступає в зелених шатах тайги, а холодні вітри не встигли обпекти листя і землю. Стомлена від літніх трудів тайга стоїть притихла, урочиста, по-господарськи оглядає розсипані щедроти. Довкола спокійно та затишно. Не чути навіть монотонного, що діймає все живе, дзижчання ненажерливих комарів і мошки, й лише круглясте листя поодиноких осик у вічному чеканні невідомого лиха не припиняє тремтливо-зелену пісню...

І раптом ледь чутну осикову мелодію підхоплює довге сріблясте листя верби, йому підспівують крилаті в'язи, підголосками вплітається густий тайговий підлісок; поступово одинокі голоси приглушив, усвідомлюючи свою силу, хор із засмаглих сосен і поважних, умудрених життям модрин. А вітер усе дужчав, міцнішав; у безтурботний спів іноді вкрадався тривожний мотив; усе частіше, порушуючи зелену гармонію, вривалося різке натужливе скрипіння.

Незабаром вітер, посвистуючи непомітними арканами, легко трошив скрипливо-стогнучу старість, а дерева, сповнені силою, силкувався пригнути нижче до землі. Подібні до туго натягнутих велетенських луків, зрілі дерева висловлювали невдоволення галасливим гомоном листя або зневажливим тріском, але, спіймавши надто потужний порив вітру, розлого-зеленокронні занадто впевнені чепуруни не витримували навали, ламали зелену гриву й з гуркотом валилися на землю... Бешкетним виттям і розбійним пересвистом відзначала перемогу сліпа стихія над самовпевненою силою живою...

Коли ж попустить вітер тятиву, дерева, крекчучи, випростовуються, стурбовано стугонять, озираються, щоб із новою силою зустріти посіченими грудьми навалу відпочилої стихії. І знову стогнуть, скриплять і падають дерева... Лише сосни не гнуться, не вклоняються вітру; їхні стовбури, немов відлиті з бронзи, стоять майже нерухомо, і лише темно-зелені верхівки кружляють у неквапливому танку спочатку в один бік, потім – в інший; а інколи, зупинивши кружляння, колихнуться з боку на бік і знову наперекір стихії заводять свій гордівливий танок...

Передмова. Арешт

Найвищий ступінь людини

полягає в тому,

щоб бути людиною.

Григорій Сковорода

1

Після Революції життя не раз змушувало людей ходити по лезу ножа. «Талантище. Геній», – шанобливо відгукувалися про молодого слідчого навіть вусаті дядьки. Безвусий Генін, як охрестив його чекіст Захватаєв, товариш Іванов Іван Іванович працював слідчим. Робота подобалася, хоча постійно доводилося занурюватися в нечистоти людської мерзоти. Інколи після першого допиту він, відчуваючи нутро людини, знав: хитрує підслідний чи каже правду. Інтуїція практично не підводила. З часом найважчі і заплутані справи доручали безвідмовному Івановичу. Тяжкий злочин – мов незнайома і глуха тайбола. Подобалося продиратися крізь вітровали, хащі, відшукувати стежку в потоці словоблуддя, діставатися до витоків, притискувати речовими доказами спритну душу ворожу, тонкими запитаннями висвітлювати злочинський бруд, щоб тому, хто переступить закон, ставало соромно й боляче від скоєного.

Рідкісний дар швидко підіймав кар'єрними сходами. Здавалося, ніщо не віщувало лиха. І раптом – наказ згори: слідчий власноруч виконує смертний вирок. Після закінчення першої ж підрострільної справи Іванов постав перед суворим керівництвом.

– Як енто не можеш? – Захватаєв, розхитуючись на носках, здивовано, наче вперше бачив, знизу розглядав гордість кримінального розшуку.

– Не можу і все! – без страху, дивлячись в ясні очі начальства, заперечив слідчий.

– Не можу, не можу... – передражнив Захватаєв. – Ти що, солдат Революції чи воша вчена?! Я тебе-е не моге-е-еш! Ти що – манірне дівчисько? Чи ще гірше – тендітиська панночка киселева?!

– Я – слідчий! Не кат! І не тендітиська киселева, – тихо, але твердо повторив Іванов.

– А-ах, ти не ка-а-т? Хочеш бути чистісіньким. А Світову Революцію за тебе дядько сотворятиме? – ще тихіше почав низькорослий чоловічок, затим мирна розмова вибухнула басовитим семиповерховим матюком у Бога, душу й матір. Захватаєв гримнув кулаком по столу. Рука смикнулася до кобури нагана, і знову кулак врізався в стіл. – Та я-я... Та-а я тебе своєю рукою пуш-шу в розпил. Пуш-ш-у разом із контролю. Ти дивись, жалісливий який! Каво жалкуєш?! Чи можеть добру людину підвів під наган? А? Каво питаю?

– Чого запитувати? Контра! Тут без сумнівів.

– А якщо контра, та без сумління – зараз же наган у зуби і веди гідру світову до стінки!

– Сказав – не можу, – по-хлопчачому насупився слідчий, намагаючись стримати сміх.

– Ти чаво, на революційних хронтах не бував? Смерті не бачив?

– Мало, але воював. – Іванов знав вибухову гарячковість півтораметрового чоловічка, хоча все ще не відчував справжньої небезпеки.

– Воював-воював... Як же ти воював, якщо слабо курок спустити? З бабами на хуторах, либонь, воював! Підштанки в обозі відмивав. Від першої кулі в штани накладував, після першого залпу...

– Та я... – Іванов смикнувся вперед.

– Сто-я-яти! – Захватаєв спритно вихопив нагана з кобури. – Кому сказано – сто-я-яти, розтудить твою матір! Дивись, який прудкий та хоробрий?! На мене, на свого командира, можеш руку підняти, а з контрою жалостішсі! Мовет, ти сам замаскована контра? Ото ж то мене завжди відвертало, коли тута всілякі невгамовні язиками цмокали: «Талан! Талан! Ге-н-нін!» Я тя поталаню – навпіл перекусю! Либонь, у документах липа, що з контрою бився на хронтах Революції. Перевірю! Особисто перевірю. І ш-шльопну.

– Перевіряйте, – Іванов посміхнувся своїй думці. – На фронті хто кого. Нарівні, а тут...

– Ти зачого шкіришсі? Ворог – він завжди і скрозь ворог.

Ще не раз Захватаєв гримав кулаком об стіл, хапався за наган, але зрозуміти, чому цей хлопчина, що не ввійшов у чоловічу силу, жаліє білу кістку, – не міг.

– Добром говорю. В найостанніший раз говорю: чи стрелиш особисто контру? стрелиш на моїх очах! чи здавай левольвер і ступай у підвал. Не охолонеш у підвалі – братайся з кров'ями голубими, а я вас ентою рукою обох пу-шу в розхід к едреній матері... Он тама, біля стінки. І подивлюся – яка у тебе кровушка. Нехай всі видять, що голуба, а не кольорів революційних знамен!

У сирому й задушливому, але холодному підвалі Іванов не охолонув. Можливо, якогось убивцю, гвалтівника-садиста і відвів би до стіни, але не по літах стриманого майже однолітка, з усього видно, переконану у своїй правоті людину, – не зможе.

Через день, знову почувши відмову слідчого виконати вирок, Захватаєв справді закрив його та контру в одній камері. Недавній підслідний, зрозумівши нарешті що до чого, довго реготав, а дізнавшись про селянське коріння колишнього слідчого, сторопів не менше, ніж Захватаєв. Син мужика не міг підняти руку на пана. Що це? Не можна ж усерйоз говорити про шляхетність! Сам ніколи не

сумнівався, що подібний порив властивий лише справжньому інтелігентові, людині, яка ввібрала з молоком матері поняття добра й честі, порядності та справжньої гідності. І друзі з його кола так само вважали. Ні-ні, тут щось не так. Швидше за все – підлота. Чекістська хитрість. «Утка» підсадна... Справжня інтелігентність можлива лише в третьому поколінні. Не буває винятків.

Як і обіцяв, Захватаєв пустив у розпил білу кістку на очах недавнього підлеглого. Одна куля потрапила точно в серце. Інша, контрольна, – в голову. Стріляти Павло Лаврентійович умів. Умів і пишатися своїм мистецтвом.

– А кров – червона! – сам не знаючи чому, не стримав іронії Іванов, хоча добре усвідомив: жарти закінчилися.

– Нічаво. Вона еш-шо поголубієть. – Захватаєв подув у ствол нагана, ввігнав зброю в кобуру. – А ти, контро жаліслива, рушай покеда в «хороми палацу». Панькаються-панькаються, а чого панькатися, якщо і так усе ясніше ясного... Нічаво, ми – люди не горді. Падаждьом...

Не знав Іванов, за чиім наказом його відправили з тюрми в будинок губчека. Після допиту й очної ставки із Захватаєвим Іванов знову опинився в камері. Розумів: смерть чатує поряд, але не чекав, що після полудня за ним прийде мовчазний підтягнутий служивий. Арештант завмер перед вікном-душником біля самої стелі, намагаючись востанне відчути ковточок блакитного неба. Це останнє бажання смолистим варом прихопило ноги. Чекіст підштовхнув у спину. Перед східцями в'язень попросив конвоіра:

– Будь людиною, товаришу. Я такий самий комуніст. Виведи на волю. Дай востанне поглянути на неба синь. Волею дихнути...

– Комуністи за ґратами в нас не сидять. Кисню захотілося... Нюхом відчуваю панську кров. – Ствол маузера натиснув між лопатками.

Людина в шкірянці нічим не відрізнялася від Захватаєва. Тільки мова правильна, гладенька, хоч інтонація та слова ті самі.

На повороті Іванов зробив крок униз.

– Сто-яти! Туди ще встигнеш. Нутром, гаде, відчуваєш, куди треба топати. Чистоплюй смердючий. Та я заради Світової Революції батька рідного з ненькою не пожалію. А йому, дивись, кисню ковтнути...

Куди ведуть – арештант не зрозумів. На допит дорога в інший бік. Слова конвоіра ледве торкалися свідомості. За останні дні вони стали звичними, як шелестіння листя в осінньому лісі. «Та поряд же кабінет «Дзержинського». – Заарештований сповільнював крок. У спину знову ткнули стволом.

– Топаї-топаї, контро!

«Якщо вскочити в двері? Що, стрілятиме в кабінеті керівництва? А пощастить, у себе «Сталевий Федір» – повинен вислухати. Полюбляє пофілософствувати. Пограти словом». Різні легенди ходили про голову губчека, але всі знали: при крутості й нещадності до ворогів справедливий навіть до контри.

Заарештований прискорив ходу. На щастя, хтось вийшов із приймальні. Іванов зробив крок у відчинені двері. Позаду не почулося грізного окрику. Швидше. Швидше! Арештант зіштовхнувся зі знайомою фігурою в довгій шинелі. Витягнуте миловидне обличчя. Борідка клинцем. Вуса. Все, як на фотографії. Навіть розріз очей трохи подовжений, а погляд гострий, мов два клинки.

2

– Як наказано – доставив, Федоре Карловичу! Тільки даремно час витрачаємо – контра, – зі знанням справи доповідав конвоір. – Захватаєва я з фронту знаю. Віддана Революції людина. Рідного батька не пожаліє.

– Дякую. Ви вільні, – нетерпляче зупинив «Дзержинський» доповідь чекіста, ховаючи посмішку у вусах. Захватаєва не лише знав – двічі рятував від лютої смерті.

Від несподіванки Іванов оторопів. Виявляється, не він обвів конвоіра навколо пальця, а голова викликав до себе. Чи то від здивування, чи то від п'яного, як вино, після сморідної камери повітря арештант задихнувся і розгубився так, що не зумів відновити в пам'яті початок розмови.

– Не можу. Розумієте, рука німіє! Робіть, що хочете, але не можу, Феліксе Едмундовичу, – дивлячись на фотографію Дзержинського, випалив, як зіпсований грамофон, Іванов, і відразу виправився. – Пробачте, Федоре Карловичу...

– Та ви заспокойтеся. З різних причин не можуть, – голова губчека уважно роздивлявся безвусого юнака – не бреше, але не це головне. Найважливіше зрозуміти, чому людина вчиняє так або так. Що нею рухає: страх чи користь? кар'єра чи внутрішнє переконання? Чистота помислів.

– Але я не міг! Розумієте, не міг!

– Можливо, ви не впевнені у вині тієї людини?

– Як не впевнений? Я ж слідчий! – Іванов здивовано поглянув на «Дзержинського». – Контра! Справжнісінька, махрова контра.

– Інтуїція інколи підводить.

– При чому інтуїція? Повторюю, я слідчий. Не бабка-ворожка. – Іванов здивовано дивився на людину в шинелі, не в змозі приховати розчарування: «Як таке каже той, хто знає Першого чекіста Республіки?» – Контра сам зізнався у скоєному.

– Арештант із різних причин зізнається. – Голова губчека, здавалося, не помічав здивованого погляду.

– Зрозуміло, зізнання – не головний доказ провини. У справі речових доказів вистачить на двох. Логіка, свідки – все чисто, як погожий день. Без помилки.

– У чому ж справа? Революція – не гра в козаки-розбійники. У всі часи революція – жорстока і кривава справа. Тут – хто кого.

– Усе розумію, але не можу, – від уважно-проймаючого погляду, який, здавалося, пропалював до самісінького денця душу, стало ніяково. – У бою – рубав, стріляв. Там нарівні. Там, ви правильно сказали, хто кого. А біля стінки... Біля стінки – почувашся, як перед немовлям. Ні-ні, не зможу. Як в очі поглянути? А в спину – не по-чоловічі. Наче бандит із-за рогу...

Мовчки, не перебиваючи, слухав старший за віком і посадою, але ще молодий і твердий духом революціонер. Що довше й гарячковіше доводив Іванов, то більше проймав гострий відчутно-гарячий погляд. Живий погляд і обличчя, ніби з каменя або дерева витесане. Обличчя-фреска. Не жива людина – пам'ятник. Хоч зараз на майдан. На п'єдестал.

А Іванов усе говорив і говорив, ніби знав: як тільки замовкне – тієї ж миті опиниться біля стіни. І Захватаєв із наганом у руці. Щоправда, інколи хотів зупинитися: який сенс нагромаджувати слова перед кам'яною статуєю, але живі очі знову й знову запрошували до розмови.

– Чиніть, як знаєте, Федоре Карловичу, але стріляти в неозброєну, по-своєму порядну і переконану у своїй правоті людину не зможу. Розумієте...

– Розумію. Усе розумію. – Голова губчека вийняв руку з кишені шинелі, сперся на стіл. – Смертна кара – це протиприродне явище. Але в певні періоди історії людства бувають випадки, коли вища міра – необхідність.

– У житті все буває. Але навіщо перегинати палицю? Навіщо терор проти жінок або...

– Ви про що? – запитання пролунало нетерпляче суворо. На вилицях ожили тугі жовенці. – Слова... Слова... Приклади. Факти.

– Хоча б Нижній.

– А якщо самодіяльність на місцях?

– У Нижньому не самодіяльність. Мабуть, знаєте про телеграму з Центру, – Іванов звів повіки, заворушив губами. – Розстріляти. Ні-ні, пробачте. Розстріляти потім. «Треба напружити всі сили, навести масовий терор, розстріляти і вивезти сотні повій, які споюють солдатів, колишніх офіцерів».

– Оце пам'ять! – господар кабінету знову з пильною цікавістю дивився на заарештованого, відчуваючи, що той не переказав, а процитував текст телеграми. – З такою пам'яттю більше користі принесете в ЧК, ніж у кримінальному розшуку.

– Не скаржуся. Це в мене з дитинства. Раз прочитав – на все життя. Само собою, якщо цікаво або страшно.

– Нумо, – «Держинський» схилився над аркушем паперу.

Цього разу Іванов без запинання повторив текст телеграми.

– Можливо, пропустив яке слово. Або зробив перестановку. Щось миготить, але не піймаю. Але в цілому – точно.

Пізніше, перевіривши ще раз текст телеграми, голова губчека переконався, що Іванов пропустив лише одне слово «негайно» та в самому кінці не згадав після слова «офіцерів» – «тощо».

– Так що сталося з дамами найдревнішої професії?

– Як що? – здивувався Іванов. – Ви сумніваєтеся, що такі накази Центру саботують? Про щось путне можуть і призабути. А палити патрони – охочих хоч греблю гати. Особливо, якщо натура в людини гнилувата.

– А що б ви запропонували? Що робити з жінками, які розбещують солдатів, знижуючи боєдатність армії. Шпигують. Заражають хворобами.

– Не знаю.

– Ви не знаєте. Я не знаю. Він не знає. А хто ж знає? Легше за все критикувати. – «Сталевий Федір» зробив кілька квапливих кроків, подивився на запис. – По-перше, легше за все критикувати. По-друге, телеграма складена, як би це сказати, не зовсім чітко. Або навпаки – надто добре, для мислячої людини, а не для фельдфебеля-виконавця. «Розстріляти і вивезти сотні повій...» За відомим історичним висловом царя. «Помилувати не можна стратити». Ось і думай, як учинити: чи то всіх стріляти і вивозити, чи то розстрілювати, щоб налякати найзлісніших і вороже налаштованих, а реш-ту – вивезти геть. Мабуть, текст розрахований на розумну та кмітливу людину.

Голос годинника приглушив останні слова чекіста. Мелодійний бій нагадував поминальний дзвін за загиблими випадково чи по злобі людській або вбитими,

покараними за законами суспільства через користь або лиходійство.

– Гаразд, про телеграму і дам з'ясували, – у тиші голос пролунав особливо гучно. – А як же накажете чинити з контрою?

Іванов знизав плечима, мовляв, навіщо повторюватися. Не знаю – та й край.

Очі господаря кабінету заблищали, потім примружилися, погляд поринув крізь скло в далечінь, ніби в тій прихованій роками майбутній далечині шукав не тільки відповідь на болючо-важкі запитання, але й прагнув знати, як сприймуть нащадки, заради щасливого життя яких затіяли всю цю колотнечу. Революція переросла в громадянську бійню. Вона руйнує країну. Проливає стільки крові й сліз, знищуючи найцінніше, найсвятіше – життя... Боляче й прикро. Одне втішає, що сам по собі терор, як і будь-яке явище в житті, ані благо, ані зло. Усе залежить від того, заради досягнення якої мети здійснюються вчинки. А в чистоті помислів і мети тих, хто все це затіяв, голова губчека не сумнівався. Інакше не варто було проходити всі ті нелюдсько-жорстокі випробування, котрі випали на їхню долю. Інакше взагалі не варто було жити... Майбутнє уявляв безхмарним і світлим, як чиста і прекрасна за вікном сонячна блакить.

– Хто розпочав терор? Ми відпускали під чесне слово офіцерів та козаків. Біляки ж слово порушили. І терор перші розпочали. Революція повинна вміти себе захищати, – нагадав заарештованому голова губчека. – У всі часи в революцію лилася кров. Згадайте Англію, Францію: рубали голови не народу – королям, гноїли жінок і немовлят у в'язницях. І ми відзначилися. Без революцій. Рвали ніздрі. Четвертували. Саджали на палю. Царевич Дмитрій, княжна Тараканова – чи варто й далі перелічувати?!

– А як же його слова? – Арештант кивнув у бік фотографії, – про чекіста з холодною головою, гарячим серцем...

– ...і з чистими руками, – уперше господар кабінету перебив співрозмовника. На худих вилицях здувалися й опадали жовенці.

– Не тільки красиві, але і правильні слова, – від полум'яного погляду кам'яного й водночас живого обличчя чекіста Іванову все більше ставало зле. Відчував себе, ніби на морозі, і вперше в житті зрозумів вислів «у грудях усе обірвалося», але зупинитися вже не міг. – Ув'язнювали, різали царевичів темні експлуататори. Ми

ж – більшовики. Несемо людям свободу, світло, щастя.

– Та ви не тільки слідчий – філософ... Не чекав при вашому походженні. Хоча справжні філософи і поети – рідкість. Так, руки, як і душа чекіста, повинні бути чистими. Але лікар-хірург, рятуючи людину, користується не лише голкою! А з операційної виходить, самі розумієте... Не кожна людина, навіть лікар, може стати хірургом. А справжнім чекістом – і поготів...

– Згоден. Цілком згоден. Але це не стосується моєї справи. Чому я, слідчий, повинен виконувати чужу роботу? Хірург ріже, але не шие чоботи...

– Ми дійшли згоди, що страта людини – протиприродне явище. Можливо, в майбутньому буде вважатися протиправним діянням. Можна виправити будь-яку помилку. Повторюю, будь-яку. Тільки відібраного життя навіть наймогутніша людина не поверне. Життя неоціненне й неповторне. І якщо ви, слідчий, підводячи людину до прірви, впевнені в її провіні цілком і повністю – будьте люб'язні, виконайте вирок... Не перекладайте брудну роботу на інших. Якщо совість чиста – ви спатимете спокійно. Мисливець страждає?! Приемні сни бачить. А полювання – забава. Без полювання людина може жити. А скажених собак, лева-людодоїда, самі розумієте, – іншого виходу немає...

Господар кабінету поглядав на годинник, стрімко крокуючи від стіни до стіни.

– Вибачте, Федоре Карловичу, не треба переконувати мене, що скажених собак завжди знищували. Я про кров. Велика і безвинна кров тривожить. Де і в чому виправдання? Скільки себе пам'ятаю – батько завжди повчав: «Усьому свій строк. А великі справи, як і влада, кров'ю повіряються...»

– Революції без крові не буває! – людина в довгій шинелі несподівано сіпнулася, обличчя спотворила гримаса, ніби голова губчека торкнувся рукою оголеного дроту під напругою, а коли знову заговорив, здавалося, переконував більше себе, ніж арештанта. – Добровільно ніхто й ніколи не віддавав владу, а багатство – особливо вабить. Жовтий диявол править світом споконвіку, править зараз і, на жаль, ще невідомо, скільки правитиме в майбутньому.

– Не віддають і править, – погоджуючись, кивнув Іванов і продовжив зболено. Запально. – Якщо і вчасно вирішили зводити Майбутнє Світле, але... На крові та кістках... Та на мерзлоті... Швидше за все, через це і Велика Французька

революція непередбаченим руслом пішла. Прорахувалися Творці. Захопилися боротьбою за владу. А народу – мокро та прохолодно...

– Ви маєте рацію. Багатьом зараз холодно. Революція морозить накип у душах. Маховик Революції важким котком по країні котить.

– Отож-бо. А кров же гаряча і солоні. Звичайна вода не споруди – корінні скелі підточує, – підслідний повільно підбирав слова, щоб точніше висловити думку. – Боюсь, що біль людський та сіль розм'якшать мерзлоту. Через десятиріччя фундамент просяде під тягарем – усе завалиться.

– Те, що ви кажете, – жахливо. – «Дзержинський», уявивши, як руйнується мерзлота, закрокував швидше. – Але храми та костьоли, цілі міста в Європі, як і Пітер, теж зведені на сльозах і кістках, а в цемент у всі часи додавали не тільки яйця, але і кров. Вистачає і людської! І нічого – стоять, століття милують око...

– Милують... Однак народ пам'ятає про кров і сльози. До того ж, чи варто, якщо люди не хочуть, силоміць їх заганяти будувати світле майбутнє. Адже навіть добро, піднесене до крайнього ступеня, рано чи пізно переходить у свою протилежність. Табори споруджуємо... Не з руки нам те, що дозволено буржуям.

– У великі нетрі забираємося. – Чекіст задумливо поглянув на заарештованого: не юнак, але ще й незрілий чоловік. – Життя покаже, що ми зводимо, чи виправдані жертви теперішні і ті, яких, на жаль, ще не уникнути... На повну потужність розкрутили Маховик Революції, не підозрюючи, яку силу набирає Він. Інколи, на нещастя, і безвинні в безладі потрапляють під його некеровану, чавунну силу.

– Ось тут і регбус, сказав би Захватаєв! – Арештант переможно поглянув на господаря кабінету, за спиною якого висіла фотографія Дзержинського.

– Який регбус? – Федір Карлович полюбляв час від часу ставати між співрозмовником і фотографією, аби кожен переконався, що він схожий на Першого чекіста Республіки. – Що за регбус?

– Немає знаку рівності між тваринами й людьми. – Не сумніваючись у своїй правоті, Іванов не боявся гніву всесильної людини під фотографією. – Маховику ж усе без різниці!

– Знак рівності? – Чекіст обпалив співрозмовника поглядом. Треба ж, схибив! Гострий Філософ. Не по літах гострий. – М-та-а-ак, знак рівності...

– Скажена собака – хвора і невиліковна. Вона небезпечна для всього живого, а людина – може помилятися, усвідомити неправоту. Порозумнішавши, змінити погляди. Грубо кажучи, – «виліковна», – нагадав Іванов, думаючи, що голова губчека нічого не зрозумів або забув нещодавню думку. – І тигр-людодід... Як би це сказати точніше... На відміну від вовка, амба – тварина благородна. Зайвого не дозволяє. І на людину нападає швидше не від злоби – старість голодна змушує...

– Кажете, «ам-ба-а». Це ж якою мовою?

– По-удегейськи, – арештант мимоволі порівнював господаря кабінету з фотографією. У певному ракурсі – як близнюки. Коли ж чекіст вимовив знайоме, але з іншим значенням слово, з обличчя-фрески зникла мерзлота льоду, поступившись місцем допитливому теплу і посмішці, яка на мить проступила, через що повна схожість із Дзержинським розплилася, наче затяглася туманом.

– А-ам-м-мба-а-а-а! Красиво звучить, – від знову співучо вимовленого слова в кабінеті ніби потепліло і стало затишніше. Якщо поставити на стіл самовар та чашки, допит перетвориться на розмову двох співбесідників. – А-амба-а-а! Шкода, що красиво-таємниче слово на злодійському жаргоні має інше...

З

Фраза залишилася незакінченою, а жива з плоті й крові людина перетворилася на монумент. У кабінет немовби завітав залізно-непрístupний Фелікс, про якого легенд ходило більше, ніж про Федора Карловича. У голові арештанта промайнула думка: жива людина примарилася. І, мабуть, немає такого жару, щоб розтопити кригу очей на фотографії або очей голови губчека. Посмішці, а тим паче сумніву, ніде утриматися й на льодистому вигині заморожених губ.

– Бачите, молодий чоловіче, одне й те саме слово може мати різне значення. А в житт... – Господар кабінету поставив поряд два стільці й показав рукою на один із них. – Ви не замислювалися, що люди часто не розуміють один одного, хоч і розмовляють однією мовою? Різні поняття... інший стиль мислення... Можливо,

через це нас і не розуміють ті, заради кого заварився куліш цей?!

Мовчав Іванов. Надто слизькою стежкою пропонують прогулятися... Небезпечна стежинка, хоча і принадна. Про щось подібне думав на волі й уже тут, у камерах... У безправ'ї...

– Зізнайтеся, і вас бентежить це ж запитання, – вгадавши думку колишнього слідчого, продовжував чекіст: – Не бійтеся! Роздуми – не крамола. Мислячі люди конче потрібні Республіці. Революції!

– Розумієте... – після паузи обережно почав арештант. – Спілкуватися можна і через перекладача. А розуміти... Сприйняти... Повірити, врешті-решт...

– Саме так, молодий чоловіче, – запально вигукнув господар кабінету. – Переверот здійснювали одnodумці, а не купка випадкових злодіїв, як намагається донести до обивателя злостива преса. Йдемо під кулі не через користь, а на благо більшості!

– Існує цікава закономірність: протягом історії людства, доступної для огляду, всі благі справи здійснювалися в ім'я більшості. Потім руками цієї ж більшості та знову в ім'я й задля блага більшості лилися моря безмірні крові та сліз...

– В і-ім'я-я і ру-у-ука-ами-и більшості, – прошепотів «Сталевий Федір», знову дивлячись крізь арештанта у віконну далечінь.

У шепітному розтягуванні почулося стільки холоду й страху, ніби над головою пролетіли кулі. Іванов пошкодував, що погодився зробити крок на лід і пройтися над краєм прі-рви; чекіст не дозволив повернутися назад і, взявши за руку, знову повів за собою.

– Нерозуміння – не тільки найстрашніше в нашій справі. Образливе. Людина «в ім'я» вивертає себе навиворіт, жертвує собою, а їй, у кращому випадку, плюнуть у душу. І пі-дуть. Можуть і кулею в спину провести. Що солодше Свободи, Рівності та Братерства?! Тисячоліття людство мріяло про це. Боролося! Світлі голови не тільки мріяли, але заради цієї Ідеї свідомо зробили крок під дибу й на багаття Інквізиції. І що ж? Розкололася Держава. Кров на кров пішла. Син батька не розуміє...

– Можливо, зарано?!

– Зара-ано-о?! Невже зарано?! – усе ще дивлячись удалечінь, повторив Федір Карлович.

Інтуїтивно арештант відчув: це не гра, не провокація, не звичайна слідча пастка. Виявляється, сумніви шматують і сталевих людей! Мабуть, вони частіше за звичайних смертних заганяють тривоги подалі від чужих очей і самих себе, щоб вірити в те, що коять праве діло...

– Прислів'я навчає: кожному овочу свій час...

– Вважаєте, зарано?! Різного начувся про Революцію. Був присутнім при щиросердних і відвертих розмовах ТАМ, – палець чекіста показав на фото, а потім піднявся в напрямку стелі. – Про такий хід ніхто не заікався. Не додумалися найсвітліші й найрозумніші голови. Що ж, вони дурніші за нас?

– Не в дурості справа, – забарившись, заперечив арештант. – Світлу ідею спроможний сприйняти озброєний знаннями розум і чисті, безкорисливі душі. Людина скута пільмою незнання та звичками, заповітами дідів і звичаями. Вірою...

– Правий Борода! Як завжди правий! Висять... Гирями висять... Як прокляття, – перебивши співрозмовника, шепотів господар кабінету. – Через це звільнені раби залишалися з рабовласниками. І зовсім поряд: після реформи 1861 року вчорашні кріпаки трималися доброго пана.

Не зрозумів Іванов, хто такий Борода[2 - Борода – Карл Маркс (ред.)]? Про які гирі та ланцюги розмова[3 - Гирі та ланцюги – обряди та звичаї (ред.)]? Інтуїція підказала: вони забираються в такі нетрі, крізь які й вужу важко проповзти.

– Оригінально міркуєте, молодий чоловіче. Нестандартно. – З далекої далечіні в кабінет повернувся двійник Першого чекіста.

У розмові він рідко з ким втрачав контроль за собою. Слова і погляд, манера триматися під знаменитого шефа – усе використовував, щоб, вивчивши, зрозуміти й розпізнати підслідного. Як? Чим зачепив безвусий юнак? Стривожив

те, про що з деякого часу боявся замислюватися не лише наяву, але і в напівдрімоті. У темряві. Незрозуміло, що відносило найміцніший і водночас сторожкий сон, який долає втомленого мисливця або втікача. Голова губчека під час інструктажу полюбляв порівнювати чекістів із мисливцями, але сам він тепер спав не біля тайгового багаття просто неба, а за товстими цегляними стінами. Під надійним замком. Рука мимоволі потягнулася до маузера, з яким не розлучався ні вдень, ні вночі. – У вас яка освіта? Після школи навчалися?

Арештант помітив незрозумілий рух руки, схопився зі стільця.

– Ні. Можливості не було. Сім'я велика. Надто бурхливий час. Яке навчання?

– Вам би не завадило вчитися... Та ви сидіть. Сидіть.

Не зрозумів Іванов: почув його «Сталевий Федір» чи, думаючи про своє, відповідав передовсім собі, а не співрозмовникові. Часом, полинувши за стіни кабінету, голова губчека і справді не помічав у розмові щось незначне, але фіксував будь-яку дрібницю або рух, які розкривали підслідного з невідомого боку. Чекіст давно визначив, хто сидить перед ним. Не по літах розумний юнак. Правду казали – самородок. Такого трішки огранити, де потрібно, відполірувати, навести ювелірний лиск, – будь-який наркомат ошчасливить. Справжній набуток народу. Республіки...

– Із навчанням доведеться зачекати, – гучніше повторив нещодавній слідчий.

– А чому рано?! – у запитанні вчувалося не лише здивування, але й обурення. – Чи не вважаєте ви, що сама ІДЕЯ КОМУНІЗМУ – утопія?!

– У теорії слабак. На жаль, не читав по-справжньому і основоположників.

– Хіба потрібні університети для розуміння, що добре і що погано, – нетерпляче заперечив господар кабінету, знову і знову пригладжуючи борідку.

– На історію дивлюся як слідчий. Метод аналогії. – Арештант відчував: лід під ногами стає тоншим і більш слизьким, а стежка – звивистішою і крутішою. Хибних півкроку – і в прірву. Але зупинитися вже не міг. Не хотів. Сподівався й на інтуїцію слідчого. Не відчував навіть пастки. Та й якщо вже падати, то з

розгорнутими крилами. – Як би сприймали в кам'яному віці або в рабовласницькому суспільстві ідею капіталізму? Впевнений, не тільки рабовласники – самі раби підняли б бунт. Тому про комунізм не варто, мабуть, і натякати. Людство й окрема людина не готові своїм нутром навіть до соціалізму. Не знаю, як сказати по-вченому. Усвідомлення не те. МОЄ надто міцно тримає. Увібралося з молоком матері в усі пори. Із селянина легше шкіру зідрати, ніж відібрати корівку чи аршин землиці...

– Як не зрозуміти, коли пропонується своїми руками будувати світле життя зараз, а не у віддаленому майбутньому?! Мільйони повірили в релігійну нісенітницю. Брехню. Про світлий рай загробного життя. Вірили і вірять сліпо в те, що не можна перевірити дослідями або...

– Помацати руками, – підказав арештант, відчуваючи, що і чекіста розмова зачепила за живе.

– Са-а-ме так!

– Прочитавши усвідомлено Біблію, важко залишитися віруючим. На собі випробував. А рідні не зрозуміли. – Губи Іванова хворобливо викривилися.

– Не такі чисті витoki християнства, як навіюють служителі культу. За дві тисячі років такого негативу назбиралося: загублені душі, кров, пролита під релігійними знаменами... Справді не моря – океани! Кров не тільки сьогоденних, але й майбутніх революцій виявиться відром в озері. Півтори тисячі років під зеленими знаменами схід б'є невірних на заході, і дві тисячі років християни, осінені хрестом, б'ють своїх ворогів...

– Що казати про мусульман і буддистів, коли в храмі християнства немає єдності, – уперше співрозмовники не суперечили, а доповнювали один одного. Іванов зручніше вмовився на стільці. – Служителям важливіше не віра, а обряди: як і скількома пальцями хреститися? Згинати коліна перед Дівою Марією чи перед Ісусом?!

– Хотілося б подивитися на вождів перших християнських громад, хто вів вірян на смерть заради Свободи, Рівності і Братерства, – чекіст раптом зайшовся звичайним людським сміхом. Обличчя його знову втратило фрескову нерухомість. – Боролися за одне, а через століття спалахнула багаттям

інквізиція... Але багаття й найжорстокіші тортури не об'єднали людей. У світі зростає кількість атеїстів.

– Історія майже ніколи й нічого не навчає, – Іванов не приховував гіркоту й біль. – Укотре маятник, досягнувши своєї максимальної висоти, завмер на мить і, набравши швидкості, понісся в інший бік, розвалюючи на шляху храми, хоронячи під руїнами не лише служителів культу, але й вірян.

– Ви не згодні, що релігія – опіум для народу? – у запитанні чекіста раптом зазвучав метал, а обличчя знову застигло маскою.

– До чого тут я? – у голосі арештанта вперше прорвалися нотки зверхності. – Як зробити, щоб не силоміць, не через страх мої бабця і мати та й уся рідня стали справжніми, свідомими атеїстами?! Руйнувати ж храми – неймовірна дурниця. У чому винні історія і краса?! Згадайте бунти британських ткачів. Машинаи полегшували працю, а робітничий люд їх громив. Мільйони вживають тютюн, хоча більшість курців чули, що нікотин – отрута. Чути і знати – дві великі різниці.

– Логіка ваша залізна, – металу в похвалі співбесідника зменшилося. З'явилися нотки неусвідомленого болю й розгубленості. – Але слідуючи подібній логіці, ми, та й ви, займаємося даремною справою, щоб не сказати міцніше... Це жахливо!

– У політиці, ймовірно, найнебезпечніші дурні й фанати, наділені владою. І само собою – пристосуванці. Флюгери...

– Продовжуйте... Не бійтеся...

– Мені вже боятися нічого. – Подоба усмішки перекосила губи арештанта. – Можна довести до абсурду найгарніше і найчистіше...

– Усе більше переконуюся, молодий чоловіче, що ви не за віком мудрий. Тільки не життєвою мудрістю, що приходить із роками після набитих синців і гультя, а тією ідеалістично-науковою, теоретичною, яка йде не від знань – від природи, від внутрішнього стану душі. Мудрий самородок зустрічається так само рідко, як і благородні метали. Платина, золото й срібло стійкі до окислення та корозії, але, на жаль, не мають механічної міцності. Бояться удару. Камінь і навіть дерево, не кажучи про сталь, легко перетворюють шедеври мистецтва на брухт. Хоча й благородний. Але брухт...

Відчужений погляд підвів чекіста зі стільця і спрямував до вікна. Мовчав арештант, «перетравлюючи» сказане. Плечі огорнув холод. Він розтікався по спині і грудях, просочувався в глибини ества. Мимовільний страх зачепив щось більше, ніж побоювання за свою долю, відкрив співрозмовникам безодню, про яку рідко підозрюють люди; вона назавжди рве не лише дружні стосунки, але і кровні; прірву вміло поглиб-люють і розширюють фанати та владолюбні, хитромудрі голови, використовуючи найчистіші й найсвятіші поривання шляхетно-непідкупних душ і тих, у кому тліють і чадять жадоба, злоба, ненависть...

– Довести до абсурду... До абсурду, – усе гучніше повторював чекіст, повертаючись від вікна. – Як ви дійшли до такої думки? Чи хтось підказав?

– Життя навчило, – гірко посміхнувся арештант. – Часто-густо навіть добро, піднесене до крайнього ступеня, переходить у свою протилежність.

– У свою протилежність... Ваша формула жахлива!

Чекіст, куйовдячи борідку, квапливо закрокував по кабінету, не помічаючи безвусого юнака. Зникли стіл і стільці, шафа з книгами й підлоговий годинник, сейф і телеграфний апарат. Кабінет заповнили гранітні брили слів; слова важкі, гострі та безжальні, як шаблюки і багнети в руках озвірілих солдатів під час атаки.

Мовчав арештант. Розумів: вирішується його доля. Щоки господаря кабінету стали такого самого кольору, як і на фотографії на стіні. Голова губчека крокував від столу до дверей. Здавалося, ще мить – він побіжить, махне довгополою шинеллю, вилетить через напіввідчинену кватирку й порине в далечінь часів, аби там, у майбутньому, знайти та пізнати правду сьогодення.

Різко, як уміють це робити лише малюки, Федір Карлович зупинився перед співрозмовником. Арештант здригнувся.

– Розумієте! Це ножиці життя! А в ножиць – два леза! Вашому поколінню зводити Світле Майбутнє! Чи подужаєте? Старі партійці-каторжники розкрутили Маховик Революції та готують насип під рейки. А будувати таким, як ви: безвусим хоробрим людям, мудрим чи самогубцям-дурням.

– Усе це зрозуміло. – Несподівано арештант пальцями вибив на столі нервовий дріб. – Тільки майбутніх поїздів не витримає насип із кісток, злоби та жорстокості. Кров – вона...

– Пробачте, молодий чоловіче, повторю, але за такою логікою ваші думки, як і наші діяння, жахливі. Зараз неможливо все передбачити й розрахувати. Як і всі попередні революції, нашу розсудять час і нащадки. Те, що майбутнє за соціалізмом – немає жодного сумніву. Жовтень для Світу багато зробив добра: робочий день до 8 годин крокує. Де? Чому? Першу допомогу з безробіття коли виплатили? Через любов до робочого класу?

– Не знаю.

– Отож-то й є! У 1919 році. В Америці. Революції в Німеччині і в Угорщині прискорили. Злякалися розумники втратити мільйони і мільярди – сотні кинули. Гризить свою кістку... Бачте, я – гарний учень. Припустимо, розмова про комунізм передчасна. Тоді він, м'яко кажучи, малокорисний. Якщо ж народ не готовий до найближчого Світлого Майбутнього, то нас, сподіваюсь, вибачать лише далекі нащадки; з'ясують і зрозуміють наші діяння, враховуючи, як ви зробили ласку висловитися, усвідомлення народу в наш жорстокий і кривавий час. До речі, у цілому світі. Неможливо судити про минуле, стоячи на плечах предків, не зрозумівши їхньої моралі й суспільної свідомості, їхні поняття добра та зла. В оцінці подій минулого повинен жити дух часу, який панував як у передових умах, так і в народних масах. Мені до віддаленого майбутнього не дотягти, а ви, якщо вцілієте, багато побачите... І, сподіваюсь, згадаєте нашу розмову, Філософе...

Нещодавній арештант відкрив було рота, але нічого не сказав, очікуючи, коли «Сталевий Федір», мисляча людина з майбутнього, повернеться до кабінету. Зашарудів підлоговий годинник. Ударив раз, нагадуючи про безмірність часу.

– Цікава розмова. Не очікував. На жаль, повинен їхати. – Не чекіст, а Федір Карлович, як і при зустрічі, з ніг до голови знову оглянув арештанта. – Справді було дуже цікаво. Дякую за бесіду. А насамкінець – одна порада. У різномудстві

немає криміналу, але захватаєви не зрозуміють і, як сказав ваш конвоір, батька рідного не пожаліють. Їх теж треба зрозуміти. Їхніми руками коїться зло... І добро. Тому в смуту такі думки краще тримати навіть не в сейфі – при собі. Інакше легко потрапити під Маховик...

Слова господаря кабінету віддавали арештантові ударами у скронях. Раптом зрозумів: прогулювався з чекістом над краєм прірви, а перейшов її по тонкій жердинці. Його страхувала лише відвертість. Нахиливши голову, виразно бачив, як під гімнастеркою стукає серце. Здавалося, пересохлі губи ось-ось лопнуть, а волосся на голові стане дибки.

– Бачите, молодий чоловіче, життя багатоманітне. Одні вас вважають контрою, інші називали слідчим від Бога: «Талан. Генін. Пілосоп», – здається, так величає вас Захватаєв. Але з вашими переконаннями, точніше, зі схильністю до роздумів і аналізу краще спробувати себе на кордоні. Якби не одне «але» – чудовий вийшов би комісар. Думаю, не помиляюсь. Рекомендацію дам. Тільки не забувайте, як казав Володимир Ленін: навчатися, навчатися й навчатися... Будь-якій людині в наш час без знань не обійтись. Чекіст же без книг – мов птах без крил... Падає з висоти...

Останнє речення Федір Карлович ледь прошепотів: чи то не хотів, щоб почув нещодавній арештант, чи то від несподіванки, побачивши, як у юнака смоляниста копиця волосся на голові раптом почала вкриватися білим інеєм...

Стежа перша. Зона

Життя людини – як невідома стежка...

До втечі все готове. Лише негоди очікував Макар Джовба. Щоранку, підводячись із нар, спочатку дивився на свій «барометр» – підсохлий ялиновий сучок, прибитий до стіни окоренком. Але тонкий обкорований кінчик свій кирпатий «ніс» щодня задирав веселіше й вище. Макар бурмотів прокльони. Він знав напевно, що сучок не схибить, але поглядав із надією на небо, на роботі придивлявся до жуків та іншої тайгової живої дрібноти. Однак ніщо не віщувало швидкої зміни погоди. І мурахи від світанку до смеркання звично поралися біля

свого житла.

Що яснішало небо над головою, то похмурішим ставав Макар. Невиразна тривога охоплювала все більше, переслідуючи всюди, наче гнус у спеку. Знав: у тайзі не наздоженуть. Не знайдуть. Одне слово, не загине. Турбувало інше: чим виміряти, як зважити свою правду та правду Закону. Адже втеча – не відвідини родичів, які частуватимуть чаркою й пельменями. З ким порадитися?! Навіть двом товаришам, котрих несподівано подарувала неволя, відкрився не до самісінького денця... Скільки думок «зважив»?! Особливо тяжко вечорами, коли після нелегкого дня барак затихає у важкому сні і лише різноголосе хропіння порушує нічну тишу та його нестерпні думи.

Хлопець сполохано крутився на жорстких нарах. Погляд звично «бігав» по темних, похапцем тесаних дошках барака, розмальованих соромітництвом; а забудеться юнак під ранок у тривожному сні – тріщини й щілини стають чистими ріками; дерев'яні візерунки й шорсткості – завалами та безкінечними нетрями з раптовими галявинами ягід лохини[4 - Лохина – кущова рослина родини брусницевих із темно-синіми істівними ягодами (ред.)], брусниці та малини. Він продирається крізь хащі, а позаду переслідувачі – ні, не погоня це, не звір. Та й не боїться він звіра, а від ловитви давно відірвався. Це щось невідоме, невидиме невідступно стежить за кожним його кроком і, здається, іноді зітхає тихо, осудливо...

Минув майже місяць. Макар нарешті зважився на втечу. Розгулює десь тайгою негода, не квапиться у їхні краї. З кожним днем думи, як необтесані брили, важчали, тривожнішали. Не книжкові сторінки перегортав. Перекидав здоровенні колоди-топляки, що не один рік пролежали на дні річки...

1

У дитячій колонії Макар тримався осібно. У стані тупого оціпеніння працював, закінчував школу, не спроможний усвідомити те, що сталося. Сімнадцять років виповнилося хлопцеві, а вигляд мав на двадцять п'ять: м'язистий, кремезний, наче з кедра тесаний, а зростом – у жодні двері без поклону не заходив. Лише пушок на бороді й щоках та високі, дзвінкі нотки, що інколи проривалися в густому басі, підказували про молодість.

Відтоді, коли домашні довідалися про адресу колонії, Макарові зачестили білі трикутники від матері і списані знайомими, схожими на бублики карлючками від діда. Старий повідомляв: на ділянці Михайловича палала тайга. Він трішки обпік руки, брови підсмавив і бороду зачепило – тепер ходить голомозий. Пустили ж червоного півня високі гості Михайловича. Перебрали «бобри» й не втримали шашличний вогонь. А дерева згоріло чимало. Добре, що небо подарувало мокрий сніг, бо вогонь перекинувся б і на їхній кордон. Шкода дерева, але лихо не без добра: тепер «бобри» для шабашу вподобали іншу ділянку, тому в нас поспокійнішало. Взимку дід писав про ведмедя-шатуна. Мабуть, потурбували ненароком клишоногого в барлозі, ось і пішов вештатися тайгою. А шатун – він завжди шатун. Лихо – поряд. Довелося «нагодувати» жаканом господаря тайги. М'яса вистачить до весни. А так усе спокійно. За всіма прикметами звір відзимує.

Писали друзі. Від Льонька, Андрія, а іноді й від Герки листи надходили в конвертах і тому здавалися не такими теплими, близькими. Та найчастіше писала Жека. Майже через день хлопцеві вручали трикутник. У ньому – усі подробиці про життя будинку на кордоні і навіть у селищі.

Мовби наяву, Макар бачив Гордого і Дружка. Чотирилапі друзі тужливо очікували його біля хвіртки або перелазу; хлопець чув нетерпляче іржання Орлика, дзвінкоголосий спів півня вранці, степенно-лінькувату бесіду рогатої Машки з льохою. Потік листів від сестри не вичерпувався. До них звук навіть цензор. З усього видно, він лише інколи виконував свої обов'язки...

Одержувати листи Макар любив, але конверт обпікав пальці: його адреса, здавалося, складалася більше з цифр, ніж із літер.

Настав 1953 рік. Десь на півдні країни та й у Європі починала буяти весна, а в дитячій колонії у душах неповнолітніх в'язнів лютувала зима, коли голос Левітана через «тарілку», що висіла на стіні, землетрусом приголомшив людей на планеті Земля. Повідомлення про хворобу Вождя знедоленого людства не просто схвилювало. Хто раніше міг подумати, що захворіє сам Сталін. Наступний день подарував надію. Після введення кисню вранці четвертого березня стан здоров'я вождя дещо покращився. Під час читання бюлетеня не лише друзі, а й вороги в усьому світі затамували подих. Чекають слів диктора. Чекають газети. Байдужих не було. Друзі чекали слів добрих, вороги з неменшим нетерпінням – кінця. Для друзів смерть здавалася неможливо-неймовірною – Місяць упаде на Землю...

Почувши 5 березня повідомлення по радіо, Макар оціпенів: серце ніби на мить зупинилося, потім застукало, закалатало, в голові і в грудях наче щось вибухнуло, лопнуло; зникли люди, «колючка» з кульгавими вишками в кутах, бараки; зникли земля і небо, мов голову зачепило краєм дерева, що завалилося в робочій зоні, – він не пам'ятав, скільки пробув у темно-глухому світі; а прийшовши до тями, не міг збагнути, чому з носа юшить кров: чи то від внутрішньої перенатуги і болю душі, чи то від удару об стінку барака. Чомусь згадав, як із Льоньком, Геркою та Андрієм мріяли: вступлять до МГУ і прокрокують восени парадом Червоною площею, щоб на власні очі побачити тих, кого з коліски знали тільки за фотографіями й портретами.

Нарешті ті, хто не довіряли словам, прочитали в газетах:

№ 63. Правда. Середа, 4 березня 1953 р. Ціна 20 коп.

УРЯДОВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

про хворобу Голови Ради Міністрів Союзу РСР і Секретаря Центрального Комітету КПРС товариша Йосифа Віссаріоновича Сталіна.

Центральний Комітет... повідомляє про нещастя, що спіткало нашу партію і народ наш – тяжку хворобу товариша Й. В. Сталіна... стався крововилив у мозок, що охопив важливі для життя ділянки мозку. Товариш Сталін втратив свідомість. Розвинувся параліч правої руки і ноги. Настала втрата мови.

Для лікування... кращі медичні сили.

Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу і Ради Міністрів СРСР... спричинене... тривалу неучасть його в керівній діяльності... єдність і об'єднаність... твердість духу... ще тісніше об'єднуються...

БЮЛЕТЕНЬ про стан здоров'я Й. В. Сталіна на 2 годину 4 березня 1953 р.

...значні розлади дихання... прискорення пульсу до 120 ударів на хвилину... тиск максимальний 220, мінімальний – 120. Температура – 38,2.

Четвер, 5 березня

...до ураження стовбурової частини мозку з розладом найважливіших функцій: почастишали явища періодичного т. зв. Чейн-Стоксова дихання... введення кисню... поступово дещо покращився стан і вранці 4 березня ступінь... протягом дня четвертого березня, знову поновилися тяжкі розлади дихання. У сечі виявлено білок і червоні кров'яні тільця при нормальній питомій вазі... Температура... до 38,6 (град.).

Минали не тижні і навіть не дні, а години, хвилини та секунди болючого розпачу для одних, а для когось – радощів.

П'ятниця, 6 березня 1953 р. Ціна 20 коп.

ВІД ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ

КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ,

РАДИ МІНІСТРІВ СОЮЗУ РСР

І ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ РСР

До всіх членів партії, до всіх трудящих Радянського Союзу. Дорогі товариші і друзі!.. що 5 березня о 9 год. 50 хв. вечора після тяжкої хвороби помер Голова... Секретар... СТАЛІН.

Перестало битися серце соратника і геніального продовжувача справи Леніна, мудрого вождя і вчителя Комуністичної партії і радянського народу – Йосифа Віссаріоновича Сталіна. Звістка про кончину... глибоким бодем відгукнеться у серцях... У ці скорботні дні всі народи... ще тісніше об'єднуються... Безсмертне ім'я Сталіна назавжди буде жити в серцях радянського народу і всього прогресивного людства... Хай славиться велике, всепереможне вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна!

У день смерті Сталіна життя, здавалося, припинилося не тільки в дитячих колоніях, а й у дорослих зонах. Робочі команди поверталися в табір після підневільної праці, а начальник табору підполковник на прізвище Кроксфорд та замполіт Іванов ще не вирішили: повідомляти в'язням про трагедію або перечасувати. Почекати відповідний циркуляр згори. Доки мізкували, намагалися зв'язатися з управлінням, табірний телеграф, як зазвичай, спрацював безвідмовно.

Не встигли робочі команди минути вахту – табір загудів від неймовірної звістки. Довелося вмикати радіомережу. У зоні все змішалось. В'язні табунилися бригадами, бараками, про щось сперечалися, жестикулювали, але як тільки долинув знайомий густий заморожений голос, сіра маса у ватниках зрушила й завмерла біля репродуктора. Замполіт помітив, як зблід Кволий, закам'янів Булах із бригадою, не метушилися друзяки Профа. Сірі обличчя насторожено витягнулися, чимось стали схожими. Після слів «тяжкої хвороби помер» Кволий, разом з усіма видихнув «о-о-ой», приклав руку до серця, осів і розтягнувся на землі. Наче заснув. Через загальний гармидер майже ніхто не помітив, що мить тому людина про щось думала, мріяла, дихала, а після одного слова – ще одним життям на землі стало менше. Іван Іванович проводжав поглядом носилки. Не міг згадати прізвище Кволого, як і не знав: з горя чи з радощів зек відправився в інший світ.

День потягнувся за днем. Медичний висновок. Комісія з поховання. «Де поховують Сталіна? У Мавзолеї?! Ні?!» Місце поховання цікавило всіх. Від загальної цікавості віяло чимось тривожно-турботливим і водночас обивательськи не-охайним. Ницим. Але як не просто вчиняти так, щоб схвалювали сучасники, розуміли нащадки.

Усі газети переповнені матеріалами про Сталіна: спогадами, закликами, клятвами, новими призначеннями.

Призначити Головою Ради Міністрів СРСР тов. МАЛЕНКОВА Георгія Максиміліановича.

5

Об'єднати Міністерство державної безпеки СРСР і Міністерство внутрішніх справ СРСР в одне Міністерство – Міністерство внутрішніх справ СРСР.

Замполіт присунув газету ближче, поглянув на верх сторінки – 7 березня. Промайнула думка: «Навіщо об'єднувати? Хто очолить?» Очі тут же вп'ялися в нові рядки.

ПРО МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ СРСР

Призначити Міністром внутрішніх справ СРСР тов. Берія Лаврентія Павловича.

Довго Іван Іванович Іванов, замполіт табору, просидів у роздумах за цим повідомленням. Як тепер буде? Міністр – людина ділова, вольова, рішуча, сувора. Багато років пробув поруч зі Сталіним. Можливо, і зміни почнуться, про які останнім часом стільки думав.

У країні щодня відбувалося щось нове: оголошено траур на 6, 7, 8 та 9 березня; у момент похорон зупинити на п'ять хвилин роботу, щоб віддати останню шану; врешті-решт, надійшло повідомлення, що саркофаг із тілом Й. В. Сталіна встановлять у Мавзолеї поряд із саркофагом В. І. Леніна.

До болю в пальцях Макар стиснув кулаки: усе – ніколи не побачить найдорожчу людину на землі. Дід замінив батька, став найкращим другом, мисливцем-наставником і годувальником, а людина з м'якою посмішкою під вусами – невидимою захисною силою, яку можна порівняти хіба що з рідним обійстям і навколишньою тайгою, де одночасно знаходять порятунок від негоди, лютого звіра або лиходіїв; де кожен забезпечує себе припасами на зиму, відпочиває,

радіє життю. Пізнає світ. Людина, яка відійшла у вічність, для Макара уособлювала життя і найкраще, що в ньому було. Юнак не уявляв, як житимуть без вождя, як продовжуватиметься саме життя?! Голова не просто боліла – стала неначе велетенськи-чавунною. Хлопець мов учадів. Від нестерпного тягаря не міг думати. Лець розплющував очі. У порівнянні з неправдоподібною, неймовірною смертю здавалися дрібними власні турботи, тривоги, сумніви. Одне угніздилося в голові і, не покоячи, стукало, як дятел, у скронях: «Як же тепер жити?! Що буде з усіма? Що станеться з країною?!»

Діти в колонії не бешкетували: в багатьох очі блищали від сліз, дивилися на світ, як і Макар, із такою тугою. Навіть у дорослих таборах багато хто із в'язнів забули на деякий час про колючий дріт, собак і спарені кулемети на вишках у кутах зони.

Смерть Сталіна збіглася з переведенням Джовби з дитячої колонії до табору – йому виповнилося вісімнадцять.

Усі дні після п'ятого березня Макар ходив ще відчуженішим, ніж після суду. Байдуже сприйняв переїзд до табору, і лише чутки про можливу амністію, що вихором пронеслися колонією, знову повернули до життя. А якщо і справді оголосять амністію? Бувалі не сумнівалися, проте для юнака воля мерехтіла далекою й недосяжною зіркою. Та хмари на мить розійшлися – у чорноті неба блиснув рятівний промінчик. Амністія... Амністія і Воля – рідні сестри для зека. Промінь-надія блиснув, стало нестерпно боляче й прикро: для того, хто навіки лежить поруч із Леніним, небо назавжди почорніло... Макар згоден залишитися в неволі 10, 15 або 25 років, лише б не наставало п'яте березня.

Про амністію, про те, що вийшов Указ, в'язень довідався на етапі, коли переводили з колонії для неповнолітніх до дорослої зони. По-різному міркували зеки: із розмов одних – йому випадала воля, послухає інших – тим, хто відбував термін за вбивство, мабуть, покарання збільшать. Розмови, розмови, але газету з Указом ніхто не тримав. Не змогли дістати її і через конвойних. Багато чого віддали б зеки за газету, за те, щоб довідатися, як піде життя, куди закине доля.

Макар проклинав зупинки. Від них перехоплювало подих. Коли ж колеса вагона починали свій безкінечний перестук, урешті-решт дихав на повні груди – здавалося, постоїть поїзд ще хвилину – й зовсім хлопець задихнеться. Почувався в тісному вагоні так, як тієї миті, коли вперше почув про смерть Сталіна.

За глухими ворітьми щойно прибулий етап зустрів сам начальник табору. Пильно вдивляючись в обличчя, підполковник пройшов уздовж нерівного строю, похитав головою і сказав майже зворушливо:

– Бачу, зморилися на пересилках та в дорозі. Неблизький світ. Нічого, відпочинете кілька днів, розіб'єтесь на бригади, а там уже, вибачте, як належить, на роботу. Кому пила, кому сокира, а кому авоськи в'язати. Тільки на авось усі не розраховуйте – лікар визначить, куди кому. Усе за законом.

– А хворі, громадянине начальнику? – подав голос хтось із новачків.

– Хворі, як належить за законом, у больнічку. – Підполковник посміхнувся тугим обличчям, кивнув на красиву сувору жінку. – Медицина вирішить. У нас усе за законом. Медицину не скасує навіть сам громадянин начальник.

Поміж щойно прибулих хтось посміхнувся. Жарт підтримали табірні зеки, які юрбилися навколо. Для новачків весела вільність старожилів здалася незвичною. Невимушена для табору атмосфера дарувала надію, що життя тут трохи легше, ніж у тюрмах, на пересилках і в інших таборах, про які наслухалися всілякого на тягучих, як гума, етапах.

– Запам'ятайте, молодці-молодці, все у ваших руках, ногах і в макітрі. – Підполковник знову помовчав, прискіпливо вдивлявся в новачків. Етап як етап. Терті е. Салажат вистачає. – Щодо табору все. Тепер запитання приватне. Для душі. У нас не лише кару відбувають, але й розвиваються інтелектуально. Фанати кросвордів е?

– А як же, громадянине начальнику!

– В-е-еликі прихильники е. Своєрідні наркомани. І не тільки розгадувати. Можуть таку крокворду змайструвати – строку не вистачить розгадати.

– У нас такого не буває. – Підполковник білозубо посміхнувся і, немовби шукаючи підтримки для своїх слів, кивнув у бік старожилів зони. – Народ підтвердить – ми всі кросворди і крокворди лу щимо, як горішки кедрові.

– Для громадянина начальника будь-який кроксорд, як раку ногу відірвати, – підтвердив хтось із «місцевих».

– Нумо, любителі загадок, в один бік, а хто не тямкує в цьому ділі – стояти на місці. Та ви не бійтеся! – підполковник посміхнувся ще ширше і додав доброзичливіше: – Ну, хто сміливіший?!

– Громадянин начальник – фанат із фанатів. Виходь, братво, – пролунали вигуки старожилів. – Тут без всякого понту.

Кілька чоловік вийшли вперед. З юрби табірних почувся сміх, підструнчування. Вставив солоно-веселе слівце і підполковник. Це поступово розтоплювало недовіру, і більшість прибулих подалися вперед.

– А ви що ж, мішки-чували? – у голосі підполковника вчувалися жалісливі нотки. – Не знаєте, з чим ідять-жмакають кроксордного звіра.

– Звідки нам знати, громадянине начальнику? Наша справа – землю орати та гній чистити. У кроксордному ділі ми без вини. Не водилися в нас кроквознавці.

Зона вибухнула реготом: сміялися старожили й новачки, посміхалася охорона й навіть собаки, здавалося, шкірилися від слів рудого хлопця з важкими порепаними кистями, які не встигли загоїтися ні в тюрмі, ні на етапі.

– Без вікон і без дверей, повна хата людей? Що за звір? Шість букв. – Підполковник підморгнув Рудому. – Думай-думай, гусачку лапчатий. Ну, подь суди, Рудий.

Рудий зніяковіло зам'явся, поглянув на товаришів, із якими здружився на етапі. Лише після лагідного запрошення він зробив крок до начальника табору.

– То що воно без дверей? Вари макітрою – дивись, каша буде, – непомітно підказав підполковник.

– Мобить, гарбуз, – Рудий озирнувся навкруги, додав сміливіше: – Визимку насіннячко на печі полускати – смакота!

– Бачиш, який молоток! Хоч цвяхи забивай. А бідкався. Мовляв, у кросворди не граеш, – жартівливо почав підполковник, потім мовив суворо, з металом у голосі і сталлю в очах: – І дивіться мені, безвинно-скривджені... Жити в зоні без дурників. Піймаю на брехні – на себе ремствуйте. А з кросвордами – всім працювати. Найпростіше й найдоступніше культурне дозвілля. Хоч пилкою махай, хоч ложкою – голова вільна. Метикуй, що до чого. Розвивай мозок і ні про що інше не думай. Через неробство всі порушення режиму. Для вас же стараюся.

Напруга поміж етапу спала. Почали посміхатися не лише ті, хто не чув нічого про кросворд, але й ті, хто вийшов уперед.

– А-а, знавці, повеселішали? – Підполковник уважно оглянув юрбу. – Зараз екзаменуватиму. Виступай, хто сміливіший.

Жоден не зрушив із місця. «Нікому не вір», – перша заповідь зека. Навчений життям, він чекає каверзи з будь-якого, найнесподіванішого приводу. Для чого затівається гра?

– Щоденна природна втрата – п'ять букв?

Новачки здивовано переглядалися, а старожили з Кроксфордом, як за командою, кидали погляди в бік вахти[5 - Вахта – прохідна табору (ред.)].

– Що молодці-молодці – слабо?! – Господар зони, посміхаючись, хитався на носках. На його обличчі – тужливе невдоволення педагога, що вперше зустрівся з нетямущими учнями, з якими доведеться працювати не один рік. – Згоден, запитання архіскладне. Єдине запитання, на якому навіть наш знавець згорів. Даю трохи легше. Запитання. Приймальний пристрій з антеною спрямованої дії. П'ятнадцять літер.

Етап припишк. Підполковник витримав паузу, потім сумно посміхнувся і оглянув усіх переможним поглядом.

– І це слабо? Доведеться серйозно працювати. То-то й воно: кросворд розгадувати – не закон порушувати! Гарзд, вважатимемо – стомилися з дороги. Поміркуйте. Пометикуйте. Ще легше. Український народний танок. П'ять буковок. Давайте ви.

Підполковник кивнув головою чоловіку середнього віку із сумними очима.

- Гопак, - трохи погаявшись, відповів новенький.

- Хвацько! Треба ж, яке поповнення. Заживемо.

Чоловік ніяково переступав із ноги на ногу, ошелешений не стільки запитанням, скільки ситуацією, в якій опинився в місці, де доведеться відбувати термін за невинну провину. Мордобій, приниження, лихослів'я - це звичне, знайоме. І раптом звертання на «Ви», гра у кросворд - усе це ближче не до табору, а до затишної оселі, до настільної лампи й тихої музики, що лунає з репродуктора на стіні... Дружина... Діти... Кіт мурчить на дивані...

- Капелюх якого розміру?

- Вибачте, скільки букв? - Від несподіванки зажурений зек труснув головою і розгублено подивився на табірного бога. - Замріявся. Відволікся.

- Запитую: розмір вашого капелюха? - Підполковник звично хитнувся з п'яток на носки, ковзнув поглядом по щой-но прибулому, підморгнув старожилам зони.

- Розмір капелюха... Розмір. Вибачте, не збагну, - крізь регіт натовпу лунало розгублене бурмотання, від чого зеки сміялися ще гучніше й веселіше. - Я зараз... Зараз... Так, згадав п'ятдесят восьмий...

- А пункти? За якими пунктами? - запитання пролунало слідом, коли новачок ще не встиг отямитися. У голосі підполковника - ні доброзичливості, ні тепла. Лід.

- Пункти? Які пункти? - У постаті, голосі новачка - розгубленість, нерозуміння. Чим заслужив гнів? - Ви маєте на увазі глибину капелюха? Або...

- І глибину, й або. Ти за якою статтею парися?

- За п'ятдесят восьмою, громадянине начальнику.

- Що ж ти мені, вороже душення, теревені правиш?! Не знаєш, за які гріхи на держрахунок прикотив? Кроксворди розгадувати мастак. Чому ж пунктів

крєвних, падло, не знаєш?

Підполковник шпетив нетямущого зека, а старожили зони реготали, хапалися за животи, кидали солоні слівця, веселилися від того, від чого також страждали й самі, коли вперше перетнули вахту. Що довше вичитував підполковник новачка, то сильніше потішалися старожили, радіючи: не дарма зібралися біля вахти, очікуючи етапу. Улеслива посмішка ковзала по обличчях прибулих, коли погляд громадянина начальника з гостро-сталевим відливом зупинявся на комусь із них.

– А ти, стовпче верстовий, чого застиг? Чи по-руськи не шпрехаєш? На вигляд – нашого Бога дитя?

– Які веселощі? – не відводячи погляду, відгукнувся Макар. – Душа болить.

– У всіх болить. У цих місцях у кожного заболить: по цей бік колючки і навіть по той. – Підполковник ще пильніше вдивлявся у хлопця, котрий височів над натовпом на голову і вперто не відводив погляду. – Знаю, болить тому, що ні в чому не винен! Помилочка судова! Так?!

– Як можна веселитися, коли в державі горе? Коли душа, серце кров'ю спливає?! – гуднув Макар, і вуста його затремтіли.

– Н-д-да?! – Підполковник крутнув головою, облив поглядом натовп.

Запанувала тиша. Погляди надто цікавих бігали від хлопця-каланчі до господаря зони.

– За якою ж ти справою сів, соколику, якщо душа така чиста й віддана?

Мовчав Макар. Мовчали зеки, наче сумні слова повернули п'яте березня[6 - П'ятого березня 1953 року помер Йосип Сталін (ред.)].

– Гаразд. Потім з'ясуємо і цей кроксворд. – Підполковник зробив крок убік, щоб краще розгледіти новачка. – Поки що розіходьтесь та облаштовуйтеся. І в бібліотеку навідуйтесь. Кроксворди всім рішати, щоб не марудилася дурощами довбешка. Зрозуміли, ворожі душі! Ро-оз-гадувати! Сам питать буду. Кожного й особисто... І ще раз нагадую та попереджаю: у нас порядок суворий. Без

дурників живемо. Щоб добре ішачити, потрібно мізки розвивати та розгадувати кроксорди. Пам'ятаєте слова Вождя: хто не працює, той... Що-о?

Суворий погляд начальника табору та пауза неначе мацали щойно прибулих.

- Ну, ну-ну. Сміливіше...

- Той не їсть, - долинув голос зі строю.

- Браво! Тямите! Бачу, путящий етап. Порозуміємося, - ще ширше посміхнувся підполковник. - Життя циркового артиста поту вимагає. Великого поту. У цирку на халяву не прокантуватися. Глядач халтуру не прийме. У нашій трупі, хоч трупом лягай, але все, як належить на арені. Аматорів не тримаємо. У нас - професіонали. Обрав долю артиста - труби або в «штабеля».

Етап, наче за командою, розвернувся і простежив за поглядом-кивком підполковника. Поряд із вахтою, праворуч від воріт, височів незрозумілий «стос дров». Придивилися - мерці.

- Оце щоденна природна втрата, - начальник табору переможним поглядом оббіг стрій, урочисто відкашлявся. - У нас цілковита свобода: хочеш із наваром пайку - давай норму. Принось користь державі. Ніякої примусовості. Не благаємо. Усе на свідомості. Немає бажання ішачити, працювати для блага вітчизни - у штабелях відпочивай. Силоміць на цьому світі нікого не затримуємо. Взимку - більше, влітку - менше. Мінімальна щоденна природна втрата - сім рил. Ось відповідь - вирішення архіскладного кроксорду. Щоб вистачило для наочної агітації - менше не буває. Розумієте, менше ніяк нізя... Вистава закінчена. Вибачте, ми працюємо без антрактів. Кому близько - пішки, кому далеченько - на трамваї, автобусах, на метро або таксі. Коротше, хто як звик - по домівках. Дякую за увагу.

Етап мимоволі зробив крок назад до вахти, і кілька чоловік видихнули: «сачки», прочитавши поряд зі «штабелем» викладене тілами слово.

Усі, хто нещодавно посміхався і забув першу заповідь зека, похнюпилися, ховали погляди від привітно-веселого начальника табору... Незабаром, як і старожили зони, вони виноситимуть із лісопозовалу, із бараків або «больнічки» тих, кому не потрібна пайка, хто легально - ногами вперед, залишить зону раніше терміну,

відміряного трійкою, за загальним списком, праведним або неправедним судом... Що вище, ширше і довше «штабель» височів біля вахти, то веселішало на душі в господаря табору – він знав, що недаремно отримує зарплату, форму, пайок, ордени, подяки, зірки на погони і з користю для суспільства проводить життя у цих місцях, забутих усіма богами, дияволом та іншою нечистою силою...

З

Приголомшені «виставою», зеки розійшлися. Після облаштування, знайшовши час, Макар поспішив до бібліотеки. Здоровенний амбарний замок на дверях зустрів хлопця. Здавалося, після ковтка повітря він знову сховався під хвилию, не знаючи, чи вистачить цього ковтка до тієї секунди, коли переступить бажаний поріг. Іще кілька разів до відбою Макар при зручній нагоді ходив на побачення до заповітних дверей. Одного разу навіть смикав замок, але...

– Вибачте, молодий чоловіче. Що вас цікавить у скарбниці мудрості?

– Газета, – механічно відповів Макар і лише зараз роздивився сусіда по нарах – невеликого, вузькоплечого, тонкогрудого зека. Він тримався сторожко, лякливо. Одяг і обличчя чоловічка здавалися попелясто-сірими, неживими, згаслими, а полохливо-тужливі очі й сива голова ще більше відтіняли мертвотність обличчя.

– Так-так, розумію, – озираючись на всі боки, ще тихіше зашепотів сивий чоловічок. – «Ізвестія» від 28 березня.

– Та-ак-так! – видихнув Макар.

– Т-тих-хіш-ше-е! Т-тих-хіш-ше-е! – хрипів Сивий, кидаючи тривожні погляди у веселий кут, де компанія Профа різалась у карти, відступив у прохід нар, наче миша в нору. – Я допоможу вам.

– Як? – здивовано забасив Макар.

– Дуже вас прошу! Т-ти-ихі-ше-е! – Сивий притулив до губ маленьку долоню, знову покосився на веселий куток і витягнув із внутрішньої кишені кужайки складену газету. – Тільки обережно. Благаю вас! Щоб ТІ не помітили.

Макар майже вихопив із рук Сивого газету, не зрозумівши, кого стосується багатозначне обережне «Ті»: табірної адміністрації чи когось із зеків. Перша сторінка. Остання.

– Та не розгортайте! Не треба розгортати, – зашепотів Сивий, розуміючи стан здоров'я. Здавалося, ось-ось підстрибне – вріжиться головою у стелю барака. – Перша сторінка. Ліва нижня чверть аркуша.

Перед очима Макара промайнуло зображення ордена Трудового Червоного Прапора, жирні заголовки статей. Нарешті те, що треба:

Указ Президії Верховної Ради СРСР

ПРО АМНІСТІЮ

У результаті зміцнення радянського суспільства і державного ладу, підвищення добробуту і культурного рівня населення...

Як не стримувався Макар, погляд рвався вниз, пропускаючи слова, що зараз його не стосувалися, слова правильні, потрібні, вагомі, але які «мовчали» про його свободу. Про вільне життя його.

Президія Верховної Ради СРСР

Постановляє:

1. Звільнити з місць ув'язнення... осіб, засуджених на термін до 5 років включно.

2...

– Ні-ні, не те, – ледь чутно зашепотів Макар, пропускаючи другий пункт Указу.

3. Звільнити з місць ув'язнення, незалежно від терміну покарання, засуджених: жінок, які мають дітей віком до 10 років, і вагітних жінок; неповнолітніх віком до 18 років; чоловіків, старших...

Сивий не випускав з поля зору брилоподібного новачка: той то полегшено зітхав, то нетерпляче завмирав, то знову застигав обличчям. Лише зараз Сивий збагнув: перед ним не дорослий чоловік, а хлопець, який тільки-но досяг повноліття, від природи наділений ведмежою силою і билинною статурою, не зіпсований ні на волі, ні навіть тут, в ув'язненні, де, судячи з усього, пробув недовго. В'язня зі стажем, як і новачка, бувалий зек визначає безпомилково, впізнає за жестами, поглядом, за кольором обличчя, розмовою; досвідчений зек новачка вираховує миттєво, як легко визначає знавець вік коня за зубами.

Надія освітила обличчя Макара, очі заблищали:

4. Скоротити наполовину термін покарання засудженим до позбавлення волі на термін понад 5 років.

Сивий почув важке зітхання незнайомця, помітив, як миттєво згасло і застигло щойно живе обличчя, коли той пропустив 5-й пункт із підпунктами а), б), в) і 6-й пункт продовжував читати далі, не поспішаючи, наче завчав вірш, 7-й пункт Указу:

7. Не застосовувати амністію до осіб, засуджених на термін понад 5 років за контрреволюційні злочини, велике розкрадання соціалістичної власності, бандитизм і навмисне вбивство.

Голова Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилов

Секретар Президії Верховної Ради СРСР М. Пегов

Москва, Кремль, 27 березня 1953 року.

Мовби не вірячи своїм очам, Макар знову й знову перечитував 7-й пункт Указу; щоразу губи його рухалися все повільніше, окремі рядки УКАЗУ збільшувалися, жиріли на очах; букви, здавалося, зійшли з паперу, зажили самостійним життям, перетворюючись на чавунно-залізне хитросплетіння з ґрат і колючого дроту, який оперезав його з усіх боків:

«...ЗА КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ, ВЕЛИКЕ РОЗКРАДАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ВЛАСНОСТІ, БАНДИТИЗМ І НАВМИСНЕ ВБИВСТВО».

– Амб-ба-а, – ледь чутно видихнув Макар.

Газета вислизнула з його рук. Сивий встиг підхопити свою безцінну цінність. Не дихаючи, Сивий згорнув і сховав газету в кишеню. Він деякий час дивився вслід широкій спині, потім і сам обережно вислизнув із барака, відчувши щось недобре у ході новачка. Недобре і знайоме, як тоді, коли вперше сам прочитав Указ про амністію. Чотири роки в потойбічному світі – це досвід великий. Величезний досвід. Йому й самому захотілося після слів «...за контрреволюційні злочини» кинутися на дрiт...

– ...захотілося кинутися на дрiт, – здивовано прошепотів Сивий і відразу збагнув, що сусід по нарах у несамовитому стані може вчинити будь-який необачний крок. Кілька метрів відділяли новачка від колючого дроту, коли Сивий зірвався з місця і помчав навздогін, відчуваючи провину в тому, що може трапитися.

– Сті-і-й-те! Стояти! – Кричав, біжучи, Сивий, не розуміючи – сам кричить чи його крик зливається з командою охоронця з вишки.

Із першим рокотом спареного кулемета Сивий схопив в'язня за бушлат і рвонув на себе. Пальці прикипіли до поли – не зміг відпустити хлопця та відскочити назад, коли перед ногами закипіла й ожила від металу земля. Чи то від пострілів, чи то від крику Макар зупинився і після повторного ривка впав на землю.

Кулемет замовк. Хлопець слухняно підвівся, пішов слідом за Сивим, не чуючи ні скажено-розлюченого рикку сторожових собак, ні матірщини, змішаної з різкими словами команди. Її віддавали люди у формі, які бігли від вахти...

– Так не можна! У вас ще все попереду, – звично зашепотів у вухо Сивий, ніби їх міг хтось підслухати. – Подейкують, що після п'ятого березня багато чого

зміниться... Не може не змінитися. Спорожніють табори... Переконаний!

У дитячій колонії багато й часто говорили про табір. Юнак наслухався всіякого, але в перші дні в дорослій зоні його турбували не табірні порядки, бентежило не те, як доведеться пристосовуватися до нових умов, а ставлення зеків до смерті вождя. Як і в колонії, багато все ще вешталось табором пригнічених кримінальників і тих, хто відбував термін за п'ятдесят восьмою статтею. Тих, хто страждає після смерті вождя, Макар розумів; дивували ті, чи обличчя світилися радістю; посміхаючись, вони задоволено терли руки й цідили важкі, немов відлиті з чавуну, слова: «Нарешті дочекалися! Тепер, дивись, після амністії доля й до нас іншим боком поверне...»

Веселі і впевнені викликали у в'язня лють. Остаточно переконався: недарма кримінальники та адміністрація називали покараних за п'ятдесят восьмою «враженнями». Ні-і, не враження – вороги. Запеклі вороги, якщо зазіхають на найрідніше і найсвятіше в житті людини... Не розумів юнак кримінальників, але політичних не міг зрозуміти і поготів, шарахався від них, наче від прокажених, стискуючи важкі кулаки-пудовики.

Лист про смерть бабусі знайшов Макара не в колонії, а в таборі. Мати писала, що бабуня померла п'ятого березня: «Почула повідомлення по радіо, тихенько зойкнула, осіла й відійшла без страждань». Джовба мимоволі зім'яв у кулаці листа й вислизнув із барака. Скільки він себе пам'ятав, бабуня жила тихо й непомітно; і померла старенька тихо, хоча і в такий сумно-знаменний день. Розповідали, тут, у таборі, після повідомлення по радіо, так само зойкнувши, помер Кволий – той, хто відбував покарання за п'ятдесят восьмою. Жоден не зрозумів: від горя відійшов у інший світ Кволий чи від радості – по-різному гомоніли.

4

У таборі все частіше шелестіли про амністію, а в останній тиждень, уже не ховаючись, говорили в бараках і в робочій зоні. Макар звивав до роботи. У новій бригаді блатарів виявилася жменька, проте він і від тих тримався осторонь. А вони до новачка придивлялися. У першу неділю на літньому кіномайданчику до Макара підійшов «Професор» – старшой урок з «асистентами» Маестро і Верблюдом. Ця трійця всюди й завжди була разом. Табір тримала в руках.

– Дозвольте відрекомендуватися, молодий чоловіче, – трохи піднімаючи капелюха, почав Проф.

Ті, хто бачили його вперше, і справді думали, що перед ними вчений: ходив поважно-статечно, прямо, не поспішаючи, з гідністю, а коли близько не було замполіта й Лютого помахував палицею; і обличчя в нього випещене, завжди свіжовиголене, й акуратна борідка клинцем. Тільки зарозуміла мова вказувала, що поважний птах ходить не в своєму пір'ї, але ніхто точно не міг сказати: через незнання Проф розмовляє з помилками та недоречно вживає окремі слова чи це особливий злодійський шик...

– Я завідувач кафедри суспільно-соцлогічних наук і людських співвідношень, – поправляючи капелюха, відрекомендувався Проф. – А це логопеди – мої учні та послідовники.

– Викладаємо логіку і педику...

Верблюд та Маестро «відрекомендувалися»: перший далеко прицільно сплюнув, другий підморгнув одним оком, мовляв, знай наших...

– Як розумієте, молодий чоловіче, в цей час усі ми перебуваємо в творчому відрядженні в палко улюбленому науково-дослідному інституті підвищення кваліфікації. Перебування в НДІ приносить колосальну, ні з чим не зрівняну користь, і можна лише шкодувати, що домогтися сюди відрядження вельми й вельми нелегко навіть для обдарованих та фантастично відданих науці людей. Що можу сказати про свою кафедру? – Проф на хвильку замислився, погладив лівою рукою борідку. – Робота в нас цікава, нова й дуже перспективна. Континент цілком набрано, та й ми особливо не поспішаємо приймати на кафедру новачків. Але зараз випадково з'явилася вільна вакансія, і ми могли б, як виняток, із випробувальним терміном прийняти вас до себе.

Макар мовчки слухав велеречиву, з безглуздими виразами і помилками мову Профа. У тюрмі й у колонії бачив усіляких типів. Знав, що в зоні сила кулаків – основне мірило поваги до людини. Проте до такої розмови не був готовий.

– Я бачу, молодий чоловіче, наша нетравіальна пропозиція несподівана й не вельми зрозуміла?! – витримавши паузу, продовжував Проф. – Тоді контурні деталі й інші формальності підкажуть мої асистенти.

– А чого, кореш, розмовляти? Давай в нашу бригаду, – озираючись на всі боки, зашепелявив Верблюд. Його щоку до вуха перетинав глибокий шрам, від чого обличчя здавалося завжди усміхненим.

«Бойові заслуги заради науки», – зазвичай вихвалявся він.

– А мені і в нашій не колеться, – буркнув Макар. Із таким, як Верблюд, почувався вільніше.

– Базарь, кореш, базарь. Але й ми не сліпі, – усміхнувся Верблюд і знову далеко сплюнув крізь стиснуті зуби, поціливши у стійку дерев'яної лави. – Бачимо, гусаки-враження не по нутру. Вражий континент розпізнав. Молодчик. І мужики-доходяги тобі не кореша. Із тими й тими на лісоповалі нагорбишся. Норма – вона змусить рогом упиратися. Не-ема норми – нема пайки. А без пайки – сам знаєш, недовго й дуба врізати. Так що, підгрибай, корешок, до нашого товариства. З нами швидко в люди вийдеш. Та й не скривдять.

– А я й сам нікого не боюсь, – Макар мимоволі стиснув кулаки.

– Хвацько, молодий чоловіче. Вельми хвацько, – втрутився Проф. – Хоробрість завжди високо цінувалася. Тільки ви не враховуєте деяких нюансів. Товариші вам пояснять, а покеда дозвольте відкланятися. Мене чекають. Думаю: це не остання зустріч. – Проф ледь підняв капелюха, кивнув головою й поважно відійшов. Остання фраза новачка переконала: сьогодні розмова скисла – плід не дозрів. Про відступ ніхто не здогадається. Винними за невдалі перемовини будуть інші.

– Не бою-юсь, – повторив Верблюд.

– Це доки Однорукий або Тигра по рогах не врізали, – подав голос Маестро. Поруч із Верблюдом він здавався справжнім Геркулесом, хоча і був нижчим від Макара на голову. Маестро й піджак носив на розмір менший, від чого нитки тріскалися по швах і в дірках виднілися литі м'язи. – А засвітять раз, другий...

– Це за що ж? – про Тигру-Булаха Макар наслухався ще першого дня, коли тільки потрапив до табору. Булаха знову кинули в карцер... «Тигра! Тигра!» – немов потурбований мурашник, хвилювалася зона.

– За що? Ти чуеш, Маестро? Кореш не розуміє, за що?! – Усміхнувся Верблюд, і шрам його кілька разів засіпався, наче по ньому пропустили струм. – Довідається Тигра, що двох пришив – амба[7 - Амба (жаргон) – вбити (ред.).] тобі. Він ідейний... І вимахав, як ти. А плечима, можливо, ширшее – ні в лепень[8 - Лепень (жаргон) – піджак (ред.).], ні в душоґрійку не ввійде. І сила – ведмідь позаздрить! І духовитий. Не гнеться... Думаєш, чого до шізо[9 - Шізо – штрафний ізолятор (ред.).] майже назавжди прописаний?

– Шізо Тигрі – мов фраеру перша фрафочка після відсидки: ухопився за дойки обома руками, а від того місця, що в баби нижче пупа, і для мужика, сам знаєш, солодше за мед, і поготів не відірвати...

Від останніх слів і похитливої усмішки Маестро бліді щоки Макара запалахкотіли жаром. Юнак відвів погляд.

– Та ти, кореш-ш-очек, як бачимо, ще і фрафочку не ш-шупав?! – Верблюд спробував зазирнути хлопцеві в очі. – Ну т-ти-и да-а-а-е-ш...

– Ба-аба-а! – гигикнув Маестро мрійливо.

Кінець ознакомительного фрагмента.

notes

Примечания

1

Тридцять із гаком – на 1997 рік (ред.).

2

Борода – Карл Маркс (ред.).

3

Гирі та ланцюги – обряди та звичаї (ред.).

4

Лохина – кущова рослина родини брусницевих із темно-синіми істівними ягодами (ред.).

5

Вахта – прохідна табору (ред.).

6

П'ятого березня 1953 року помер Йосип Сталін (ред.).

7

Амба (жаргон) – вбити (ред.).

8

Лепень (жаргон) – піджак (ред.).

9

Шізо – штрафний ізолятор (ред.).

Купить: https://tellnovel.me/ru/zemlyan-n_vlad/amba-tom-1-vtecha

Текст предоставлен ООО «ИТ»

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию: [Купить](#)